
Congres 'Witch beliefs and witch-hunting in Central and Eastern Europe', Budapest 6-9 september 1988

Het te Budapest door het Etnografisch Instituut van de Hongaarse Akademie van Wetenschappen (Eva Pócs) en de Eötvös Loránd Universiteit (Gábor Klaniczay) georganiseerde congres over Centraal- en Oosteuropese hekserij – door de congresleiding speels aangeduid als 'heksensamenkomst' – kan worden bestempeld als het tweede internationale hekserijcongres. Het eerste werd in 1984 te Stockholm gehouden onder de titel 'Witchcraft, sorcery and crime' *. Lag in 1984 de nadruk op rechtshistorische aspecten van de vervolging van hekserij en toverij en was de inbreng vanuit Oost-Europa toen nog bescheiden, ditmaal was er sprake van een grotere diversiteit aan thema's en benaderingen en van overwegend Centraal- en Oosturopees onderzoek.

Het congres telde 31 deelnemers en een wisselend aantal toehoorders. Opvallend afwezig waren de DDR, Tsjechoslowakije (de schaarse deskundigen hadden andere verplichtingen, zo werd mij meegedeeld), Roemenië en Bulgarije – in beide laatstgenoemde landen bestaan heksen en hekserij officieel niet en is onderzoek op dit terrein dan ook niet toegestaan. Zestien van de in totaal 28 papers kwamen voor rekening van Oosteuropese onderzoekers, van wie tien uit Hongarije, drie uit de Sovjet-Unie (Kiev en Yerevan), twee uit Joegoslavië en één uit Polen. De overige twaalf werden gepresenteerd door onderzoekers uit de BRD, Oostenrijk, Italië, Frankrijk, Denemarken, Engeland, Nederland, de Verenigde Staten en Brazilië. Van laatstgenoemde twaalf papers ging het merendeel over Centraal-Europa. Niet alleen internationaal gezien vormden de deelnemers een bont gezelschap, zij waren ook van uiteenlopende disciplinaire komaf. Historici en volkskundigen van diverse pluimage waren veruit in de meerderheid.

De drie werkdagen van het congres – voor de vierde dag was een excursie naar de Donau-bocht georganiseerd – waren opgedeeld in vijf secties. Voor de eerste sectie, getiteld: Social, judicial and cultural history of XVth-XVIIIth century witch-persecutions in the region, was een hele dag uitgetrokken. De overige vier secties moesten het elk met een halve dag doen. Zij hadden de volgende titels meegekregen: Characteristic traits and peculiarities of witch beliefs in different regions of Central and Eastern Europe; Archaic beliefs, rites, folk healing siding or related to witchcraft beliefs; Learned demonologies and popular mythologies – origins and patterns of witches' sabbath; Decline of witch beliefs – confrontation to learned (judicial, medical, philosophical) paradigms.

Het kwam erop neer dat heksenprocessen en hekserijvoorstellingen in ongeveer gelijke mate aan bod kwamen. Het accent lag op de periode van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw. Voor de westerse deelnemers viel er veel op te steken. Natuurlijk was bijvoorbeeld al bekend dat heksenprocessen in Oost-Europa later op gang kwamen dan in het westen: zo kenden Polen en Hongarije de hevigste vervolgingen in de jaren 1710-20. Wat nu echter voor Centraal- en Oost-Europa duidelijker uit de verf kwam, waren de aanzienlijke regionale variaties, de diverse culturele invloeden en de uiteenlopende manieren waarop de verbreiding

of overname van 'vervolgingsmodellen' verliep. Het procesmateriaal blijkt ook veel gegevens over magische genezers, waarzeggers en verwant volk te bevatten. Meer dan veelal elders gebruikelijk is, hebben deze specialisten in de magie in het Oosteuropese onderzoek aandacht gekregen. Bij de behandeling van hekserijvoorstellingen bleken de demonologieën en de sabbatvoorstellingen, en met name de problematiek van hun diffusie en transformatie, sterk in de belangstelling te staan. Ook wat betreft de hekserijvoorstellingen in Centraal- en Oost-Europa geldt dat zij grote variaties vertonen. Tal van keren werd gewezen op hun Aziatische connectie.

Het voert hier te ver om inhoudelijk en methodologisch dieper op de bijdragen in te gaan. Dat is ook pas goed mogelijk wanneer alle papers beschikbaar zijn. Uitgave van een congresbundel wordt overwogen, maar de ervaring leert dat zulke uitgaven zelden vlot tot stand komen. Dat brengt me ten slotte op het punt van de organisatie van het congres in Budapest. Van ieder congres valt ook in dit opzicht iets op te steken. De congresleiding verdient alle lof voor haar initiatief en voor het mobiliseren van zoveel onderzoekers op het terrein van hekserij. Met name de Hongaarse inbreng van tien papers was indrukwekkend. Er was tussen de bedrijven door ook voldoende gelegenheid om met collega-onderzoekers te spreken. Een groot probleem was echter dat er voor de presentatie van ieder paper met inbegrip van de discussie daarover slechts een half uur was uitgetrokken. Daarbij kwam dat lang niet alle deelnemers zich in de officiële voertaal van het congres (Engels) konden uitdrukken; sommigen beschikten zelfs niet over een passieve kennis van deze taal. Verschillende presentaties waren dan ook in het Duits en enkele in het Frans. Ongeacht de taal was de uitspraak soms dermate 'ongewoon' dat een voordracht alleen al om die reden moeilijk te volgen was. Het resultaat was niet zozeer een Babylonische spraakverwarring als wel een selectieve deelname aan de discussie – de talenkenners waren vanzelfsprekend in het voordeel. Taalproblemen zijn niet eenvoudig te verhelpen, tenzij de organisatie beschikt over voldoende pecunia om simultane vertalingen te kunnen bekostigen. Een gedeeltelijke remedie, zowel voor het taalprobleem als voor het tekort aan discussietijd en dikwijls ook - kwaliteit, zou kunnen bestaan uit het uiterlijk enkele weken vóór het begin van een congres doen toezenden van de papers – een voorwaarde die kan worden gesteld aan congresdeelname! Dan worden de papers van tevoren gelezen en is er ook de mogelijkheid om via coreferenten de discussie richting te geven.

Afgezien van genoemde organisatorische onvolmaaktheden bood dit congres een unieke kans om met Oost- en ook Westeuropese en zelfs Amerikaanse, maar toch vooral met Hongaarse collega's in contact te komen en van gedachten te wisselen. Het is te hopen dat een volgende, eventueel in Nederland te organiseren internationale 'heksensamenkomst' wederom op een forse deelname van Oosteuropese zijde zal kunnen rekenen. – Marijke Gijswijt-Hofstra, 25 september 1988.

* Zie de congresbundel: Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (ed.), *Häxornas Europa 1400-1700* (Rättshistoriska Studies, 13, Stockholm 1988). De Engelstalige editie verschijnt in 1989 bij de Clarendon Press te Oxford.

Het tweejaarlijkse congres van de *Kommission für Lied-, Musik- und Tanzforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde* werd dit jaar overschaduwd door het onverwachte overlijden, op 31 augustus, van Ernst Klusen, de erevoorzitter en mede-oprichter van deze werkgroep, die met zijn muzische begaafdheid, zijn inspirerende activiteiten en zijn heldere manier van schrijven zozeer een stempel heeft gedrukt op het volksliedonderzoek in de afgelopen decennia.

Het overzicht van Klusens leven en werk, waarmee zijn vroegere leerling, de huidige voorzitter Wilhelm Schepping, het congres opende, zal worden opgenomen in de congresbundel, bij het verschijnen waarvan nader zal worden ingegaan op de tijdens het congres gehouden referaten waarin naast straatmuziek en muziek in openbare gelegenheden en bij publieke feesten in voornamelijk Duitse steden ook de kindermusiekcultuur in West-Europa aan de orde kwam. – M.v.D.

Religion in everyday life

Op 27 en 28 oktober 1988 organiseerde de Fryske Akademy te Leeuwarden bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan een tweedaags congres over 'religion in everyday life'. De sprekers waren, evenals het merendeel van de circa zeventig deelnemers, afkomstig uit de wereld van de sociologen en van de historici. In beide werelden bestaat de laatste jaren veel belangstelling voor het onderzoeksterrein dat met de titel van het congres wordt aangeduid: de dagelijkse geloofspraktijk van 'gewone mensen', de invloed van de religiositeit op het dagelijks leven, de relatie tussen de kerkelijke leer en de volksreligiositeit, tussen 'officiële' en 'niet-officiële' religiositeit. Niet zelden heeft het onderzoek op dit even brede als boeiende terrein nieuwe impulsen gekregen dank zij het feit dat beoefenaars van de ene discipline, bijvoorbeeld historici, zich lieten prikkelen door de vraagstelling of de methodische en inhoudelijke concepten van een andere discipline, zoals de sociologie, de godsdienstpsychologie of de culturele antropologie. Thema en opzet van het congres wekten vanuit dat oogpunt zeker hooggespannen verwachtingen: beoefenaars van verschillende disciplines konden kennis nemen van recente ontwikkelingen op elkaars vakgebied, en vooral: ze konden, in de ruime tijd die daarvoor na iedere lezing was voorzien, met elkaar in discussie gaan. Blijkens de aankondiging van het congres hadden de organisatoren de sprekers bovendien gevraagd vooral in te gaan op de wijze waarop onderzoek naar 'religion in everyday life in the past, nowadays and in the future' dient plaats te vinden. Dat het congres uiteindelijk aan de hoge verwachtingen toch slechts ten dele heeft kunnen beantwoorden, is ongetwijfeld ten dele veroorzaakt doordat de sprekers dit verzoek op nogal uiteenlopende wijzen bleken te hebben opgevat. Hierdoor verloren de geboden inhoudelijke en methodische inzichten veel van hun uitwisselbaarheid. Dat leidde er weer toe dat de discussies, ondanks de zakelijke en efficiënte leiding van congresvoorzitter L. Laeyendecker, vaak weinig niveau hadden. Dat laatste werd weer mede veroorzaakt door het feit dat de organisatoren, wellicht uit beleefdheid jegens de twee Engelstalige sprekers (waarvan er een overigens voortreffelijk Nederlands spreekt en verstaat), hadden besloten dat de voertaal tijdens het congres Engels zou zijn. Aangezien die twee sprekers volgens de lijst van deelnemers de enige Engelstaligen waren, had dit besluit het tragikomische gevolg dat doorgaans Nederlanders (inclusief Friezen) met elkaar in discussie waren in een Engels dat bij vele aanwezigen gevoelens van plaatsvervangende schaamte opriep. Ook het Engels dat door enkele van de sprekers werd voortgebracht, zou trouwens menige docent Engels uit het middelbaar onderwijs tot wanhoop hebben gebracht.

Deze hindernissen op het niveau van de wetenschappelijke communicatie nemen gelukkig niet weg dat in een aantal voordrachten beslist belangwekkende inzichten naar voren

werden gebracht. Op de eerste dag, 27 oktober, overheersten de bijdragen vanuit de sociologie. Na de openingswoorden van de directeur van de Fryske Akademy en van de congresvoorzitter besprak J. Beckford (Loyola University Chicago) in een heldere voordracht recent onderzoek naar de socialisatie in kleine religieuze gemeenschappen (hij prefereerde laatstgenoemde term boven de met vooroordelen beladen term sekten). L.G. Jansma (Fryske Akademy) bracht verslag uit van een op de antwoorden van 24 respondenten uit de doopsgezinde gemeente van Joure gebaseerde 'pilot-study' naar de waarneembare relevantie van religie in het dagelijks leven in Friesland. J. Roes (Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen) zou spreken over het verzamelen en benutten van bronnen inzake 'religion in everyday life', maar benutte heel zijn spreektijd voor inleidende theoretische overwegingen. J. Frieswijk (Fryske Akademy) besprak de emancipatie van de middengroepen en de arbeiders in Friesland in de laatste twee eeuwen aan de hand van drie emancipatiebewegingen, die van de patriotten, die van de liberalen en die van de socialisten. Het verband tussen deze voordracht en het congressthema was niet iedere toehoorder even duidelijk. J. Art (Rijksuniversiteit Gent) gaf de eerste dag een waardige afsluiting met een methodische uiteenzetting over de historische bronnen die ons ter beschikking staan om de invloed van de religie op het dagelijks leven te leren kennen. Hij wees erop dat de bronnen doorgaans genoeg zeggen over de strategie van de elite, maar minder over het 'zwijgende' volk. Toch lichten bepaalde bronnen, bijvoorbeeld de relictten van het dagelijks leven zelf, ons ook daarover in. Om deze bronnen te laten spreken is echter interpretatie nodig. De historicus moet daarbij voorzichtig te werk gaan. Hij moet de indirecte informatie uit andere bronnen optimaal benutten en hij moet de matrix die hij bij de interpretatie hanteert weloverwogen selecteren. De tweede dag, 28 oktober, was vrijwel geheel gevuld met bijdragen van historici. A.C. Duke (University of Southampton) opende de dag met een boeiende voordracht over 'popular religious dissent' in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Hij besprak de bronnen die de historicus voor dit thema ter beschikking staan en ging nader in op de meest opvallende uitingen: het anticlericalisme en de bespotting van de mis en de hostie. Vervolgens corrigeerde W. Bergsma (Fryske Akademy) in een sprankelend betoog het beeld als zou Friesland in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw een bolwerk van militant calvinisme zijn geweest. Volgens hem onderwierp slechts een minderheid zich aan de discipline van de gereformeerde kerk. De meerderheid, waaronder een grote groep kerkelijk indifferente, onttrok zich daaraan. P. Münch (Universität Essen) liet eerst de Duitse historiografie inzake de begrippen Volk, Kultur en Volkskultur de revue passeren en beschreef vervolgens hoe in het graafschap Nassau-Dillenburg het calvinisme in de late zestiende en de zeventiende eeuw optrad tegen de (religieuze) volkscultuur. W. Frijhoff (Erasmusuniversiteit Rotterdam) besprak aan de hand van een aantal voorbeelden uit de zeventiende-eeuwse Republiek de betekenis die werd toegekend aan wonderbaarlijke gebeurtenissen, zowel door degenen die voorwerp van deze gebeurtenissen waren als door hun omgeving. L. Laeyendecker (Rijksuniversiteit Leiden) sloot het congres af met een sociologische reflectie op het gebodene en met de formulering van desiderata voor toekomstig onderzoek naar 'religion in everyday life'. De teksten van de tijdens het congres uitgesproken voordrachten zullen worden gebundeld in een uitgave van de Fryske Akademy, welke tegen het eind van 1989 zal verschijnen. Voor inlichtingen over deze bundel kan men zich wenden tot de Fryske Akademy, Doelestrjitte 8, 8911 DX Leeuwarden. – Peter Nissen, UTP Heerlen.

Studiedag 10 jaar Maatschappijgeschiedenis

In 1978 werd aan de Erasmus Universiteit een nieuwe studierichting ingesteld, de subfaculteit i.o. Maatschappijgeschiedenis, nu ondergebracht in de faculteit Historische en Kunstwetenschappen. In die tien jaar heeft de studierichting, ondanks forse bezuinigingen, vooral

onder leiding van Willem Frijhoff een indrukwekkende nationale en internationale reputatie opgebouwd, alle reden dus om op 28 oktober jl. het tienjarig bestaan met een speciale studiedag te vieren. De dag werd opgeluisterd met stimulerende lezingen van Olwen Hufton (over de bestudering van vrouwencriminaliteit) en Peter Burke (over de bestudering van egodocumenten). Die keuze was niet toevallig. Beide historici hebben het Rotterdamse onderzoek van het begin af aan met meer dan gewone belangstelling gevolgd. Het programma bevatte verder drie 'workshops', over resp. 'repressie en verzet' (coördinator: Pieter Spierenburg), 'medische en psychologische aspecten van militair geweld' (coördinator: Hans Binneveld), en – voor volkskundigen het meest interessant – 'egodocumenten en geschiedenis' (coördinator: Rudolf Dekker).

De zes voordrachten binnen deze laatste 'workshop' hadden een gemengd karakter: drie betroffen een inventarisatieverslag, drie een onderzoeksverslag. Ruud Lindeman en Yvonne Scherf gaven een eerste overzicht van het door Dekker geïnitieerde en ondertussen door NWO gesubsidieerde inventarisatieproject 'Egodocumenten van Noord-Nederlanders, 1500-1814'. Het betreft hier een inventarisatie van egodocumenten, in handschrift aanwezig in openbare archieven en bibliotheken in Nederland. Daarbij bleven brieven als een te omvangrijke categorie, evenals kasboeken, ambtelijke verslagen en scheepsjournalen buiten beschouwing. Het Nederlandsch Historisch Genootschap heeft de uitgave van het repertorium op zich genomen. In het inventarisatieproject van de Fryske Akademy naar Friese egodocumenten, waarvan door Gosse Blom verslag werd gedaan, werd niet alleen onderzoek verricht in bibliotheken en archieven maar werd ook een beroep op particulieren gedaan. Brieven werden hier eveneens buiten het onderzoek gehouden. Ook wordt een repertorium voorbereid, zij het dat daarin slechts een selectie van de gevonden documenten zal worden opgenomen. Mieke Bosch deed verslag van het egodocumenten-project aan het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Hier gaat het om documenten van Nederlandse vrouwen uit de negentiende en twintigste eeuw. Om een indruk te geven van het materiaal liet zij een aantal passages voordragen.

De onderzoeksverslagen omvatten een veelbelovende lezing van Fred van Lieburg over piëtistische egodocumenten uit de achttiende eeuw. Het materiaal bleek een uitstekende ingang te bieden voor een analyse van de toenmalige conventikels, van de daar heersende groeps cultuur. Thea Gaasbeek hield een interessante lezing over dagboeken van vrouwen, eveneens uit deze eeuw. Zij wees speciaal op de aandacht die deze vrouwen besteedden aan lichaamshouding en gebarentaal. Grietje Drewes, tenslotte, vergeleek de autobiografie van de ex-militair J.E. de Witte, die in 1782 betrokken raakte bij een geval van landverraad, met de gegevens over zijn persoon die in archieven te achterhalen waren. De verschillen bleken groot. Maar de autobiografie heette dan ook *Fragmenten uit de Roman van mijn Leven*. – H.W.R.